

Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı

Gülнар Kara*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Çankırı Karatekin
Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Çankırı/TÜRKİYE
gulmarkara06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3283-7246

Geliş: 02 Temmuz 2023
Kabul: 05 Aralık 2023
Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının en az bilgi sahibi olduğu ülkelerden biri Hokand Hanlığıydı. Coğrafi açıdan stratejik önemi olan bir bölgede bulunan hanlığın giderek güçlenmesi ve izlediği yayılcı politika Rusya'nın dikkatini çekmekteydi. Ayrıca tarımsal üretim bakımından verimli topraklara sahip olması ve ticaret yollarının keşiştiği noktada bulunması da önemli bir faktördü. İngiltere'nin de Türkistan hanlıklarına ilgisinin artması bu sömürgeci iki büyük gücün rekabetini körüklemekteydi. Bütün bunlar Çarlık Rusya'sının Hokand Hanlığı ile ilişkilerini geliştirmek istemesindeki önemli etkenler arasındaydı. Böylece 19. yüzyılın başlarından itibaren Rus elçileri, tüccarları ve seyyahları farklı zamanlarda Hokand Hanlığı'na gelmişlerdir. Bu çalışmada Hokand Hanlığı'na ilk gelen Rus elçilerinden biri olan F. Nazarov'un elçilik seferinin Rusya-Hokand ilişkileri perspektifinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için Rus elçisinin bizzat kendisinin yayınladığı eserden yararlanılmış ve dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle irdelenmiştir. Türkistan coğrafyası hakkında ilginç bilgiler veren bu hatıratın alan araştırmacıları için katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Çarlık Rusya'sı, Türkistan, Fergana, Kazak Cüzleri

Khanate of Kokand in the Early 19th Century Through the Eyes of Russian Ambassador Filipp Nazarov

Research Article

* Responsible Author,
Assoc Prof. Dr., Çankırı
Karatekin University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History,
Çankırı, TURKIYE
gulmarkara06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3283-7246

Received: 02 July 2023
Accepted: 05 December 2023
Published: 10 February 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, one of the countries that Tsarist Russia had the least knowledge of was the Khanate of Kokand. The growing strength of the khanate, located in a region of strategic importance from a geographical point of view, and its expansionist policy attracted the attention of Russia. In addition, having fertile lands in terms of agricultural production and being located at the intersection of trade routes were also an important factor. The increasing interest of England in Turkestan Khanates was fueling the rivalry of these two great colonial powers. All these were among the important factors in the desire of Tsarist Russia to improve its relations with the Khanate of Kokand. Thus, from the beginning of the 19th century, Russian ambassadors, merchants and travelers came to the Khanate of Kokand at different times. This study aims to evaluate the embassy expedition of F. Nazarov, one of the first Russian ambassadors to the Khanate of Kokand, from the perspective of Russia-Kokand relations. For this purpose, the work published by the Russian ambassador himself was utilized and examined by comparing it with other sources of the period. It is thought that this memoir, which provides interesting information about Turkestan geography, will contribute to the researchers in this field.

Keywords: Khanate of Kokand, Tsarist Russia, Turkestan, Fergana, Kazakh Zhuzes

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kara, G. Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı. *History Studies* 16, no. 1 (2024): 1-21.

Giriş

1709'da Fergana merkezli kurulan Hokand Hanlığı 1876'da Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilerek tarih sahnesinden silinene kadar Türkistan halklarının siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır. O zamanlar Fergana Vadisi'nde hüküm süren Buhara Emirliği'nden görece bağımsızlık kazanan beyliğin ilk hükümdarı Özbeklerin Ming kabilesine mensup Şahruh Biy¹ (1709-1722) idi. Fergana Vadisi, ticaret yollarının geçtiği verimli bir bölgeydi. Siyasi koşulların elverişli olması Şahruh Biy ve ardıllarının komşu ulusları ele geçirerek güçlenmesine olanak sağlamıştır. Hokand hükümdarları sınırlarını genişletmek ve bölgede güçlerini pekiştirmek için Hive ve Buhara Hanlıkları ile mücadele ediyorlar, Çin'deki Mançu Qing hükümetine karşı başkaldıran Doğu Türkistan Müslümanlarına da askerî yardım göndererek bölgede nüfuzlarını arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Hokand Hanlığı'nın güçlenmesinde eskiden Türkistan'ın yerleşik sakinleri ve göçebe Kazakların siyasi merkezi olan Taşkent'in fethi önemli bir oynamıştır. 1809'da Taşkent'i ele geçiren Alim Han (1799-1810) Hokandlıların Sırderya şehirlerine doğru ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Bu durum Türkistan'da siyasi hakimiyet kurmayı planlayan Çarlık Rusya'sının da dikkatini çekmekteydi. Bu sırada Çarlık Rusya'sı Kazakların Orta Cüz ve Küçük Cüz'ünün bir kısmını etkisi altına almıştı, Büyük Cüz Kazakları² ise Hokand Hanlığı'nın egemenliği altındaydı. Arşiv kayıtlarına göre, 19. yüzyılın başlarında yaklaşık 150.000 Kazak ailesi Hokand Hanlığı'nın yönetimi altındaydı.³

Çarlık Rusya'sı ve Hokand Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin temeli 19. yüzyılın başında atılmıştır. Kaynaklara bakıldığında Hokand-Rus ilişkilerinin başlamasına Orta Cüz Kazak sultanlarının aracılık ettiği görülmektedir. 1804'te Tobolsk'li Tatar tüccar Nerpin'in gönderdiği kervana Türkistan şehrine kadar adamlarıyla rehber ve koruma olarak eşlik eden Orta Cüz kabile reislerinden Bökey Sultan'ın⁴ torunu Ali Sultan sayesinde bölgeye gelen Rus kervanından haberdar olan Hokand hükümdarı Alim Han (1798-1809) Bökey Sultan'a mektup göndererek Rusya ile ticari ilişkiler kurmak istediğini iletmişti. Ancak Rusya-Hokand ticari ilişkilerinin gelişmesine engel olan bazı siyasi koşullar mevcuttu. Çünkü kervanların geçtiği Taşkent şehri ve Hokand Hanlığı arasında siyasi gerginlik devam ediyordu. Dolayısıyla Bökey Sultan, Alim Han'a isteğini Rusya hükümetine iletmeyi vaat etmekle beraber bunun

¹ Türkistan hanlıklarında *han* seçilebilmek için "Cengiz Han soyundan gelme" geleneği hüküm sürdüğü için Hokand hükümdarları *han* unvanını değil *biy* veya *bek* unvanını kullanıyorlardı. Alim Han (1799-1810) döneminden itibaren Hokand hükümdarları *han* unvanını kullanmaya başlamışlardır. V. V. Bartol'd, "Kokand", *Soçineniya* (Moskva: Nauka, 1965) III: 463. Alim Han kendisini resmi olarak *han* ilan eden ve bu unvanla madeni para bastıran (1806/07) ilk hükümdardı (B. M. Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*. (Taşkent-Tokyo: Yangi Nashr, 2010) 119. Bununla birlikte Hokand hükümdarları amaçlarına uygun olduğunda *emir*, *sahipkiran* vs. unvanları da kullanıyorlardı.

² Cüzler, Kazak halkını oluşturan kabilelerin belirli bir coğrafi ve sosyo-politik örgütlenme biçimi diyebiliriz. Kazak Cüzlerinin (Büyük, Orta, Küçük) oluşumu birçok efsaneyi barındıran tartışmalı bir konudur. Kazakların Cüz sistemiyle ilgili Türkiye'de yapılan araştırmalar için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. (Ankara: TTK Yayınları 2021) 26-34; Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*. (Ankara: TTK Yayınları, 2013) 12-26.

³ Sarsenbek Yelşibayev, "Yujnyy Kazahstan i Kokandskoe Hanstvo v XVIII-Seredine XIX Vekov" (doktora tezi, Duşanbe Ahmadi Danış Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 2013) 18.

⁴ Hokand Hanlığı ve Çarlık Rusya'sının arasında ticari ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynamış olan Bökey Sultan, Orta Cüz'ün nüfuzlu reislerinden Barak Sultan'ın oğludur. Rus hükümetine yararlı hizmetleri göz önünde bulundurularak 1816'da hanlık başvurusu imparator tarafından onaylanmıştır. Böylece Orta Cüz'de fiilen iki han ortaya çıkmıştır. Diğeri Abılay Han'ın oğlu Uali Han idi. Bökey Han'a Orta Cüz'ün 13 kabilesi bağlıydı. 1819'da vefat etmiştir. Qurbangali Halid, *Tauarih Hamsa (Bes Tarih)*. (Astana: Prosper Print, 2014) 151-153. 1817'den itibaren Rus kaynaklarında artık Bökey Han olarak kaydedilmiştir.

gerçekleşmesi için Taşkent ile barış müzakerelerine başlamasını tavsiye etmiştir.⁵ Böylece 1805'te Bökey Sultan'ın oğlu Sultangazi, St.-Peterburg'a elçilik ziyareti esnasında Alim Han'ın Rusya ile ticari ilişkiler kurmak istediğini ve Hokand kervanlarının Rus şehirlerine girmelerine izin verilmesini arzu ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Sultangazi, Hokand'a giden yolun oldukça zorlu olduğunu, dağların arasından geçtiğini, kervanın yağmalanma tehlikesinin bulunduğunu öne sürerek Hokand'a Rus kervanı gönderilmesi durumunda kervana eşlik etmek ve korumak için babasının hizmetlerini teklif etmiştir.⁶ Hokand hükümdarının Rusya ile ilgili düşüncelerinin daha net anlaşılması için Sultangazi Hokand'a gönderilmiştir. Onun görevi Hokand Hanlığı hakkında ayrıntılı bilgiler toplamak ve Rusya ile ticari ilişkileri geliştirme arzusunun doğruluğunu teyit etmektir.⁷ Bu görevini başarıyla tamamlayınca Taşkent ve Hokand'a ticaret yolunun açılmasına sağladığı katkılardan dolayı 1805'te Sultangazi Rus hükümetinin altın madalyası ile ödüllendirilmiştir. Rus hükümeti, bunu Rus malları için yeni bir pazarın ortaya çıkması ve bu bilinmeyen Asya ülkesini inceleme ihtiyacı açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Dönemin Rusya Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev bu fikre olumlu yaklaşmış, dolayısıyla Rusya Dış İşleri Nazırlığı da Sibiry müfettişi General Lavrov'a hükümetin Hokand ile ticari ilişkilerin kurulmasını onayladığını ve onun bu meseleyle ilgili görevlendirildiğini bildirmiştir. Böylece Bökey Sultan'ın şahsi arabuluculuğu ile Rusya-Hokand ticari ilişkilerinin kurulmasına yönelik girişimleri başarılı olmuştur. General Lavrov, 1806'da Rusya Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev'e Nerpin soyadlı bir tüccarın Hokand'a kervan gönderdiğini bildirmiştir. Ancak bu teşebbüs başarısız olmuş, yerli hükümdarların arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Nerpin'in gönderdiği kervan sadece Türkistan'a kadar gidebilmiştir.⁸ Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'de Alim Han'ın da 1809'da Rusya'ya gitmesi için 300 deve yüklü bir ticaret kervanını Taşkent'e gönderdiği kaydedilmiştir. Ancak daha sonra kendisine karşı başlayan darbe girişimi sırasında etrafındakileri kendi tarafında çekmek için hediyeler dağıtmış, Rusya'ya gönderilmesi gereken kervanın malları da bu şekilde elden çıkarılmıştır.⁹ Bu kayıtlara bakılırsa söz konusu darbeden kısa bir süre sonra Alim Han'ın da öldürülmesiyle¹⁰ bu kervanın Taşkent'ten öteye gidemediği anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu başarısızlıklar Çarlık Rusya'sını Hokand Hanlığı ile ilişkiler kurma isteğinden vazgeçirememiştir. 15 Kasım 1810'da Petropavlovsk Kalesi'nden bölgenin en zengin tüccarlarından Kalugalı İvan Sveşnikov ve birkaç başka tüccara ait kervan Hokand'a gönderilmiştir. Kervandaki malların toplam değeri 64.469 ruble idi. Bu olay o kadar önemli olmuştur ki Ocak 1811'de Rusya İçişleri Nazırı O. P. Kozodavlev, Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev'e bu kervan hakkında haberin basında yayınlanması gerektiğini bildirmiştir. Böylece Sibiry ordusu komutanı General G. İ. Glazenap'ın raporlarına dayanarak 4 Şubat 1811'de kervanla ilgili haber Moskova gazetelerinde yayınlanmıştır. Sağ salım Hokand'a ulaşan Rus kervanı başarılı ticari anlaşmalar yaparak 16 Mart 1812'de Petropavlovsk Kalesi'ne

⁵ A. Muktar, R. Zhusupov, U. Akhmetova, S. Ismailov, "Diplomatic Activity of Khan Bukey Barakuly in the 80-s of the XVIII – First Quarter of the XIX Centuries (Based on Russian Archival Materials)", *Bylye Gody* 16, Sayı 2 (2021): 547.

⁶ Yu. A. Lysenko, "The Problem of Security of Trade Caravans in Russian-Kazakh Relations in the First Half of the XIX Century", *Bylye Gody* 51, Sayı 1 (2019): 140.

⁷ S. V. Timçenko, "Sredneaziyskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Naçale XIX Veka", *Vestnik KASU*, no. 4 (2009): 235-236.

⁸ N. A. Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii. Pervaya Polovina XIX Veka*. (Moskva: Nauka, 1974) 222-223.

⁹ T. K. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui Kak İstoriçeskiy İstoçnik*. (Alma-ata: Nauka, 1987) 98.

¹⁰ 1810'da Alim Han'ın yönetiminden hoşnutsuz olan bazı din adamları ve devlet adamlarının hanın kardeşi Şehzade Ömer ile iş birliği yaparak darbe yapmaları neticesinde öldürülmüştür. Victor Dubovitskii ve Khaydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. Editör S. F. Starr, (New York-London 2011) 33.

geri dönmüş, Hokand'dan çeşitli mallar getirmiştir. Bu başarılarından dolayı Kaluga'lı tüccarlar ve onların yetkilisi olan S. Aleynikov Rus hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir.¹¹ Bu sırada Hokand hükümdarı Ömer Han idi. 5 Aralık 1810'da Sibiryaya hattı ordusu komutanı General G. İ. Glazenap, N. P. Rummyantsev'e Hokand hanının St.-Peterburg'a bir elçilik heyeti göndermek istediğini iletmiştir. Ocak 1811'de N. P. Rummyantsev, G. İ. Glazenap'a imparatorun bunu onayladığını bildirmiş, böylece Şubat 1811'de General G. İ. Glazenap, Ömer Han'ı bu konuda bilgilendirmek için ona küçük bir Kozak müfrezesiyle¹² birlikte tercüman Kulmamet (Kul-Muhammed) Mamediyarov'u göndermiştir. Mamediyarov'la birlikte gönüllü olarak Çavuş Botakan Kuramsin ve Taşbolat Bekbolatov Molla da bu heyette yer almışlardır. 30 Eylül 1811 tarihli General Glazenap'ın Kont N. P. Rummyantsev'e verdiği rapora göre, Mamediyarov görevini başarıyla tamamlamıştı. 1811'de Hokand şehrine gelen mütercim Mamediyarov başkanlığındaki Rus elçilerini kabul eden Ömer Han selefinin Hokand ile Rusya arasındaki ticari ilişkileri geliştirme kararını devam ettireceğini bildirmiştir. Rus elçileriyle birlikte Ömer Han'ın elçileri Rahmetulla Divanbeği, Kuş Baturov ve Şakir Atalık, Atbasar Atalık vd. 1811 yılının sonunda St.-Peterburg'a gelmişlerdir.¹³ Hokand elçileri Kont N. P. Rummyantsev ile görüşükten sonra İmparator I. Aleksandr tarafından kabul edilmişlerdir. Hokand elçilerinin yanında yine Bökey Sultan ailesinin fertleri vardı. Rus imparatorunun Ömer Han'a gönderdiği mektup ve değerli hediyeleri alarak Hokand heyeti Mart 1812'de geri dönüş yoluna çıkmışlardı.¹⁴ Ancak yazın Petropavlovsk Kalesi'ne geldiklerinde çeşitli nedenlerle öldükleri için bunlardan ikisi Hokand'a geri dönememişlerdi. Hokand elçilerinin Rusya topraklarında vefat etmeleri olayının iki ülkenin arasında diplomatik kriz çıkaracağını düşünerek Sibiryaya Hattı komutanı General G. İ. Glazenap, Hokand elçilerine ülkesine kadar eşlik etmesi ve oluşan durumu anlatması için kendi elçisini göndermeye karar vermiştir. Bu misyonu üstlenen Sibiryaya ordusu Doğu dilleri tercümanı F. Nazarov olmuştur. Yaklaşık bir yıl boyunca Hokand Hanlığı'nda kalan F. Nazarov burada geçirdiği zaman zarfında ülkenin şehirleri, iktisadi ve ticari hayatı, askerî gücü ve toplumun dinamikleri hakkında önemli bilgiler edinmiş, gördükleri ve duyduklarını Rusya'ya geri döndükten rapor olarak sunmuştur. Eser 1821'de Kont N. P. Rummyantsev'in desteğiyle¹⁵ "Orta Asya'nın Bazı Halkları ve Memleketleri Üzerine Notlar" başlığı altında bazı eklemeler yapılarak yayınlanmıştır.¹⁶

Eserin F. Nazarov'un imzasını taşıyan (20 Haziran 1820 tarihli) "Hokand Notları" isimli elyazması St.-Peterburg'taki M. Ye. Saltykov-Şçedrin Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserin 1968 yılı baskısını hazırlayan V. A. Romodin, el yazısıyla yazılan orijinal metne daha sonra bir dizi eklemeler yapıldığına dikkat çekmiştir. Çünkü orijinal el yazma 20

¹¹ D. İ. Peters, "Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii s "Datami", *Nagradnyye Medali Rossii XIX-XX vv. i Grajdanskoj Voyny*. (Moskva: Arheografiçeskiy Tsentr, 1996) 36-18, 48; Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, 223.

¹² Rusçada Kazak şeklinde telaffuz edilen bu topluluk (İng: Cossack), genelde çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, yağmacılık gibi farklı meşgalelerle uğraşıyorlardı. Çarlık Rusya'sı belirli haklar ve imtiyazlar karşılığında ülkenin sınırlarının korunması, komşu toprakların işgal edilmesi ve bu bölgelere yayılma politikasında Kozak askerlerinin hizmetlerinden yararlanmıştı.

¹³ Rus arşivleri kayıtlarına göre yukarıda adı geçen elçiler dışında onların akrabaları ve hizmetçileri olan 5 kişi daha vardı. Muktar vd., "Diplomatic Activity", 549.

¹⁴ Peters, "Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii", 36-18, 48; Muktar vd., "Diplomatic Activity", 549.

¹⁵ Uzun yıllar boyunca Rus hükümetinde üst düzey makamları işgal eden Kont N. P. Rummyantsev 1814'te emekli olduktan sonra, 200 kadar tarihçi, arkeolog ve dilbilimcilerden oluşan esas olarak 1813-1826 yılları arasında faaliyet gösteren bir dernek kurmuştur (Rummyantsev Derneği). Derneğin üyeleri çeşitli tarihi önem arz eden kaynakların yayınlanması, el yazması tarihi eserlerin toplanması, bilimsel gezilerin düzenlenmesiyle ilgili faaliyetler yürütmüşlerdir. V. P. Molçanov, "Gosudarstvennyy Kantsler Rossii Graf N. P. Rummyantsev", *Portrety Vneşnepolititşeskih Deyateley*. (Moskva, 2004) 176-178.

¹⁶ Eserin Türkçeye çevirisi için bkz. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015).

sayfadan oluşmaktaydı ve bu nüshada sonra yayınlanan kitapta mevcut olan Kazak bozkırlarının doğası, göçebe Kazakların yaşam tarzı ve gelenekleri, Türkistan ve Taşkent şehirleri hakkında verilen bilgiler yer almıyordu.¹⁷ Muhtemelen F. Nazarov ilk başta sadece Hokand Hanlığı ile ilgili el yazısıyla hazırladığı raporunu kitaplaştırdığı dönemde sonradan hatırladığı bilgileri eklemiş olabilir. Çünkü bahsettiği bazı olaylara bizzat kendisinin tanık olduğu kurduğu cümlelerden anlaşılmaktadır. Onun eserinden Hokand Hanlığı dışında güzergahı üzerinde bulunan Orta Cüz Kazaklarıyla ilgili de ilginç betimlemeler bulmak mümkündür. F. Nazarov'un eseri sonraki Rus seyyahları ve bilim adamlarının Hokand Hanlığı araştırmalarına kaynak olan değerli bir tarihsel ve etnografik kaynak olmuştur. Bu çalışmada F. Nazarov'un eserinin 1891 yılındaki baskısından yararlanılmıştır.

F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na elçilik seferinin gerçekleştiği yıllarda Hindistan'daki İngiliz kolonisinin önemli isimlerden olan William Moorcroft'un talimatıyla tüccar kılığında 1812-1813 yılları arasında Delhi'den çıkıp Tibet üzerinden Türkistan'a keşif seferi yapan İngiliz casusu Mir İzzetullah'un yolu da Hokand'dan geçmişti. Bu çalışmada onun Hokand gözlemleri F. Nazarov'un kayıtlarıyla karşılaştırılmıştır.

1. Filipp Nazarov'un Hokand Hanlığı'na Elçilik Seferi

F. Nazarov'un biyografisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendi eserinden hayatıyla ilgili bazı ipuçlarını bulabilmek mümkündür. Nazarov, Omsk şehrindeki Asya Okulu'ndan mezun olmuştur ki burada ağırlıklı olarak yerel yönetim için çevirmenler ve kâtipler yetiştirilirdi. Dolayısıyla okulda Rusça dışında doğu dilleri de öğretiliyordu. 1804 yılında Tobol'sk eyaletinin İrtiş hattındaki Çarlakovskiy İleri Karakolu'na tercüman olarak işe giren F. Nazarov, görevi gereği birçok defa sınır bölgelerine (muhtemelen Kazak bozkırlarına) gönderilmiştir.¹⁸ Böylece göçebe Kazakların yaşamı ve gelenekleriyle ilgili çok şey öğrenmişti. Ancak daha uzaklardaki Türkistan ülkelerini gezmek ve tanımak için fırsat arayan F. Nazarov bağlı bulunduğu Sibiryâ hattı komutanı General G. İ. Glazenap'a defalarca bu konuda taleplerde bulunmuştur. 1813 yılında böyle bir fırsat doğmuş oldu. 1812'de St.-Peterburg'tan ülkesine geri dönmekte olan Hokand elçilik heyeti Petropavlovsk Kalesi'nde konaklamıştı. Burada yazarın deyimine göre, elçilerinden birisi hastalıktan vefat etmiş, diğer birisi de parasına göz diken sürgündeki Rus askerlerden birisi tarafından öldürülmüştür. General G. İ. Glazenap, olayın Hokand hükümeti tarafından yanlış yorumlanmasına ve kriz çıkmasına mahal vermemek için Hokand elçileriyle birlikte kendi elçilerini de göndermeye karar vermiştir. Bu görevi üstlenmeye de F. Nazarov gönüllü olmuştur. Elbette ki bu yolculuk çok riskliydi, çünkü öldürülen Hokand elçisi olayına misilleme olarak Hokand hanı tarafından idam edilebilirdi. Ancak F. Nazarov bütün bunları göze alarak "imparatora gayretli hizmet etmek" için hayatını feda etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Böylece elçilik seyahatiyle ilgili hazırlıklar tamamlandıktan sonra ailesi ile vedalaşarak 16 Mayıs 1813'te Omsk şehrinden Petropavlovsk Kalesi'ne, oradan da Kozak birliği koruması altında bir Rus ticaret kervanıyla Kazak bozkırları üzerinden Hokand Hanlığı'na doğru yola çıkmıştır. F. Nazarov, Hokand hanına imparator adına

¹⁷ F. Nazarov, *Zapiski O Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. Hazırlayan V. A. Romodin, (Moskva: Nauka, 1968) 6.

¹⁸ Nazarov, *Zapiski*, 7-8.

mektup ve değerli hediyelerini teslim etmekle yükümlüydü. General Glazenap'ın hediyelere sahip çıkılması, Hokand elçilerine nazik davranılması, aynı zamanda onların gizlice kaçmamaları için sıkı tedbirlerin alınması, Hokand sınırına ulaştıktan sonra Kozak birliğinin geri gönderilmesi, yoldayken Kazakların kervana yağma saldırısı yapabilecekleri ihtimalinin dikkate alınarak gerekli önlemlerin alınması, gerekli görüldüğü takdirde Rus sınır hatlarına ulak göndererek yardım istenmesi ve ülkeye varınca Hokand hanından cevap mektubunun istenmesi konusundaki talimatlarını aldıktan sonra Nazarov yola koyulmuştur. Yolculuk Kazak bozkırları üzerinden geçiyordu. Orta Cüz toprakları üzerinden eylül ayının sonunda Sırderya bölgesindeki Sozak kasabasına ulaşan Rus kervanı, ardından Şımkent'e, oradan da Taşkent'e gelmiştir. Taşkent'te Rus kervanı alıkonulmuş, Nazarov beraberindeki Kozak birliği ile yola devam etmiş ve ekim ayının başında Hokand'a varmıştır. Burada Hokand hanının emriyle Kozak birliği Rusya'ya geri gönderilmiş, F. Nazarov ise yanındaki beş Kozak askerle birlikte Hokand'da kalmaya zorlanmıştır. Hokand Hanlığı'nda kaldığı yaklaşık bir yıl kadar süre zarfında Nazarov birçok şehri ziyaret etmiş, orada dikkatini çeken her şeyi hafızasına yazarak Rusya'ya döndükten sonra notlarını kitaplaştırmıştır. Birçok zorluğun ardından 15 Ekim 1814'te iki Hokand elçisiyle birlikte Petropavlovsk Kalesi'ne sağ salim dönen Nazarov seyahatini kronolojik sırayla kâğıda dökerek, geçtiği şehirler ve karşılaştığı halklarının tasvirini yapmıştır. F. Nazarov elbette ki bir oryantalist ya da coğrafyacı değildi. Yine de Hokand Hanlığı hakkında ilk bilgiler veren gezginlerden biriydi ve onun eseri birçok araştırmmanın temelini oluşturmuştur. Rumyantsev Derneği'nin yayınevinde eser Fransızca ve Almancaya tercüme edilmiş, tarihçiler ve coğrafyacılar bu gizemli ülkeyi inceleme fırsatı bulmuşlardır. Türk dillerine hâkim olmanın avantajını iyi kullanan seyyah, Rusya'da Hokand Hanlığı hakkında bilgilerin az olduğunun farkındaydı ve kendi deyimiyle bu bölgenin halklarının yaşam tarzı, gelenekleri, idari sistemi, ticari ilişkileri ve Hokand şehirleri vs. hakkında bilgi toplamaya çalışmıştır.

2. Filipp Nazarov'un Seyahat Notlarında Kazaklar

F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na seyahatinin güzergahı Orta Cüz Kazaklarının topraklarından geçmekteydi. Seyyah, eserinde Kazaklardan dönemin tüm Rus kaynaklarında kaydedildiği gibi Kırgızlar şeklinde bahseder.¹⁹ Gerçek Kırgızları ise Kara Kırgızlar olarak vermiştir. Yazar üzerinden geçtiği Kazak bozkırlarının panoramik tasvirlerini yapar, tarihi mekanlara dikkat çeker. Eserinde Kazakları dört yaşından itibaren ata binen iyi biniciler olarak tanımlamakla beraber onların çok dürüst, ancak çabuk sinirlenen ve kin güden insanlar olduklarını belirtir. Ancak onların günlük hayatta sakin ve eğlenceyi seven halk olduğunun da altını çizer. Onun tasvirine göre, Kazaklar *sıbzgı* ve *dombıra* gibi müzik aletleri çalıp, şarkı söylerler, çeşitli spor müsabakaları organize ederler, kartalla avlanmayı severler. Ayrıca yazar onların kendilerini bir zamanlar dünyayı titreten kudretli Moğolların torunları olarak gördüklerine dikkat çeker.²⁰ Burada muhtemelen onun karşılaştığı Kazak sultanlarının tesiri olmuş olabilir. Türkistan'da gelenek olduğu üzere Kazak han ve sultanları Cengiz Han'ın soyundan geliyorlar; bununla da övünüyorlardı. Kazakların üç Cüz'den (eserde "orda" şekliindedir) oluştuğundan bahseden yazar, "Her cüz sultanların idare ettiği 3.000-5.000

¹⁹ Çarlık Rusya'sı döneminin kayıtlarında Kazaklar yanlış olarak Kirgiz veya Kirgiz-Kaysak, Kirgiz-Kazak şeklinde geçiyordu. V. V. Barthold, Miller'in bu hatanın 1734'te *Sanktpeterburgskiye Vedomosti* dergisinde yapıldığını bildirdiğini, ancak 1721'de Kirgiz-Kazak teriminin elçilik kayıtlarında geçtiğini kaydetmiştir. V. V. Bartol'd, "Kirgizi. İstoričeskiy Očerık", *Soçineniya*, (Moskva: İzd. Vostočnoy Literatury, 1963) II: 526.

²⁰ F. Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Časti Azii*. (St.-Peterburg: İmperatorskaya AN, 1891) 5, 9-11.

çadırdan oluşan beldelerden (*volost*), beldeler de 30-70 çadırdan oluşan *avullara* (çadır köyler) bölünür. *Avullar*, *biyler* veya boy reisleri tarafından yönetilir,” der.²¹ Onun eserinden Kazakların son derece sade bir hayat yaşadıklarını, yemek kültürünün et ve süt ürünlerinden oluştuğunu öğreniyoruz. Kazakların Müslüman oldukları ve birkaç kadınla evlenme hakkının bulunduğunu da anlatan yazar, bununla birlikte Kazak kadınlarının da son derece sağlıklı olduklarını, aynı zamanda mükemmel binici ve erkeklerle eşit düzeyde silah kullandıkları ve savaştıklarının da altını çizer.

Nazarov, başka Rus kaynaklarında pek karşımıza çıkmayan Kazakların bazı evlenme geleneklerini tasvir eder. Onun notlarından kız tarafına başlık parası, yani *kalıñ* olarak hayvanlar dışında esir Kalmukların da verildiğini öğreniyoruz. Bunun dışında yazar “Evlenme vakti geldiğinde gençlerin birbiriyle tanışması için damat bir-iki haftalığına kız tarafını ziyarete gelir. Müstakbel kayınpeder damat için *avulun* dışında ayrı bir çadır kurar. Kadınlar her gece damada gelini getirir ve onları yalnız bırakırlar. Ancak damat geline karşı en ufak bir taşkınlıkta bulunmaz,” diye kaydeder.²² Yazarın anlattığı bu gelenek Kazaklardaki *urın baru* (*gizli gelmek*) adıyla bilinen gelenektir. Aslında bu damat ve gelinin birbirlerini iyi tanımaları, kaynaşmalarını sağlamak için yapılan bir gelenektir. İlk buluşmadan sonra da damat bazı zamanlarda güya gizlice gelinin *avuluna* gece yarısı geliyordu, ancak geleneğe uygun olarak herkes, özellikle de gelinin ebeveynleri bunu bilmiyorlarmış gibi yapıyorlardı. Elbette ki damat gelinle buluşmasını sağlayan kişilere hediyeler vermek zorundaydı.²³

Nazarov'un eserinde Kazaklardaki cenaze töreni ve ölü gömme geleneği de anlatılmıştır. Seyyah yolculuğu esnasında Orta Cüz'den Törtavul boyunun bir *biy*'inin vefatında denk gelmiştir. Merhumun anısına düzenlenen cenaze aş töreni için 15 çadır dikilerek 80 at, 60 koyun kesilmiştir. Ölenin eşleri ise tırnaklarıyla yüzlerini yırtarak ağıtlar yakıyorlardı. Aş ziyafetinden sonra akşam üzere at yarışı düzenlenmiş ve ertesi gün merhumun kesilmiş giysilerinden parçalar hatıra olarak dağıtılmıştır.²⁴ Kazakların mezar kültürünü de anlatan yazar bazı mezarların üzerine dikilen mızrak veya ağaçtan yapılmış şahin heykelciği gördüğünü, bu tür mezarların savaşçı veya kuş avcısı olan kişilerin mezarları olduğunu öğrendiğini de kaydetmiştir. Ayrıca zengin Kazakların akrabalarının cenazelerini gömmek için kutsal bir mekân sayılan Türkistan'a götürdüklerini yazar. Kış mevsiminde cenazenin oraya götürülme olanağının bulunmadığı zamanlarda ise, ilkbahar gelene kadar cenazenin keçeyle sarılarak ağaçlara asıldığını, kışın bozkırdan geçerken ağaçta rüzgarla sallanan cesetlerin korkunç bir his

²¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 6.

²² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 7-8.

²³ A. Abdulina, M. Moryakova, D. Nogaibayeva, P. Nuskabay, “Relationship of the Sexes in Traditional Kazakh Society and Their Reflection in Family Rituals at the end of the XIX Century”, *Bylye Gody* 18, Sayı 1 (2023): 289.

²⁴ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 16-18. Günümüzde bu gelenek bez parçalarının dağıtılması şeklinde devam etmektedir. Bu geleneğe “jırtıs” (“yırtmak”tan gelir) denir ve genelde yaş ilerlemiş saygın birisi kendi eceliyle vefat ettiğinde “onun yaşını versin” niyetiyle cenazeye gelenlere bez parçaları dağıtılır. Eskiden Kazaklar, bu bez parçalarından uzun yaşamaları ve saygın hayat sürmeleri niyetiyle çocuklarına kıyafet dikerlerdi. *Kazahi. İstoriko-Etnografıçeskoye İssledovaniye*. Hazırlayan G. Ye. Tayjanova, (Almaty: Kazahstan, 1995) 258. Bu gelenek sadece cenazelerde değil, düğünlerle de yapılır. Bu sefer düğün sahibi kendisinin yaşadığı sevinci başkaları da yaşasın niyetiyle *jırtıs* dağıtır. Aslında bu geleneğin kökleri eski çağlara kadar uzanır. M. Kaşgarlı'ya göre, eski Türkler arasında hükümdarları, makam sahiplerini tebrik etmeye gelen misafirlere pahalı ipek kumaşlar parçalar halinde dağıtırlardı ve buna *bışış* deniyordu. M. Qaşqari, *Türük Sözdüğü*, Cilt I, Hazırlayan A. Yegeubay, (Almaty: HANT Paspası, 1997) 423. Kazak Türklerinde aş verme ve at yarışı gelenekleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler için ise bkz. Fatih Ünal, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45 (2008): 103-130.

uyandırdığının da altını çizer.²⁵ Aslında bu gelenek birçok halkta olmasına rağmen, Müslüman olan Kazaklarda çoğunlukla kış aylarında defin işleminin mümkün olmadığı zaman zorunlu yapılan bir işlemdi.

Kazakların ceza hukuku da ona ilginç gelmiş olacaktır ki “Kazaklar hiçbir yasaya uymazlar, törenin gereğini yaparlar,” der. Tanık olduğu göçebe mahkemesinin kararı onun betimlemesine göre çok sertti. Örneğin, bir suçluya *biyeler kengeşi* idam kararı vermiş ve bu karar anında infaz edilmiştir. Bahtsız adamın boynuna bağlanan ip atın kuyruğa bağlanmış ve korkunç bir şekilde parçalanıp can verene kadar dörtlüğe koşan at tarafından sürüklenmiştir. Güya adam iki koyun çaldığı için cezalandırılmıştı, oysa Kazakların düşman oldukları komşu yurttaşlarından sürüyle at çaldıkları oluyordu. Bu geleneğin isminin de *barımta* olduğunu eklemeyi unutmayan seyyah, *barımta* geleneğinin düşmanlarından intikam alma amacıyla yapılan ve toplum tarafından da onaylanan bir gelenek olduğunu bildirir.²⁶

Onun gezi notlarında Kazak bozkırlarından ticaret kervanı ile geçmenin oldukça tehlikeli olduğu belirtilir. Rus kervanı Hokand Hanlığı sınırlarına ulaşmak için Orta Cüz topraklarından geçmek zorundaydı. Burada seyyah dönemin Orta Cüz hanı Uali Han’a²⁷ bağlı boylar ile karşılaşmıştır. Ayrıca Uali Han’ın konup göçtüğü Kökşetau (Kökşedağ) eteklerinde bakır ve kurşun madeni çıkarıldığı, bu maksatla kazılan çukurları gözüyle gördüğünü, ancak hanın bunu Ruslara bildirmelerini halkına yasakladığını bildirir.²⁸

Eserde adı geçen Orta Cüz sultanlarından birisi de Kudaymende Sultan’dır.²⁹ Nazarov yola devam ederken kervanın Rus sınırlarından uzaklaşmasıyla birlikte güvenliği sağlamak zorlaşmaya başlamış, bu yüzden Rus idari makamlarıyla iyi ilişkisi olan Kudaymende Sultan’dan topraklarından geçmek için izin almak ve rehberler verilmesini sağlamak için ulak göndermiş, ancak Kudaymende Sultan Ruslara yardım ederek soydaşlarını kızdırmamak, diğer taraftan da kendi topraklarında kervana olası saldırı durumunda Rus hükümeti karşısında suçlu duruma düşmemek için *tölemlerini*³⁰ göndererek kendi *avullarına* yaklaşmamalarını talep etmiştir. Çaresiz duruma düşen Rus kervanı Rus sınırına haberci göndererek takviye birlikler gönderilmesini istemiş, onların kendilerini bulmaları için de küllerin altına hangi yolu takip ettiklerini anlatan notlar gömmüşler, yol üzerindeki ağaçlara ve taşlara isimlerini, tarihi yazmışlar, geceleri ise fenerler yakarak işaret bırakmaya çalışmışlardır. 29 gün sonra Kulanötpes Geçidi’nde 100 kişilik takviye Kozak birliğiyle karşılaşan Nazarov derin bir nefes almış ve Kudaymende Sultan’la tekrar anlaşmak için yanındaki 5 kişiyle onun belirlediği yere gelmiştir. Görüşmenin geçtiği çadırda sultanla birlikte Rus kervanına saldırmaya çalışan boyların reisleri de bulunuyordu. Sultan, Kozak birliklerinin Rus sınırlarına geri dönmesi şartıyla Kazakların kervana saldırmalarını önleyeceğini bildirmiş ve boy reislerinin Rus

²⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 13-14.

²⁶ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 14-15. *Barımta* (intikam amaçlı yapılan at hırsızlığı) geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülner Kara, “Kazak Türklerinin Geleneksel Hukuk Sisteminde Barımta”, *Hırsızlık Kitabı*, Editör Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitabevi, 2019) 163-189.

²⁷ Uali Han (1741-1819), Orta Cüz hanı Abılay Han’ın büyük oğlu olup, 1781’de babasının vefatından sonra han seçilmiş ve 1782’de imparatoriçe II. Yekaterina tarafından hanlığı tescillenmiştir. Çin ve Rusya arasında dengeli politika yürütmeye çalışmıştır. Bağımsızlığını korumaya çaba göstermiş ise de 19. yüzyılın başlarında oluşan siyasi ahval buna izin vermemiştir.

²⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 12-13.

²⁹ Tauke (Tavke) Han’ın soyundan olup, Orta Cüz hanı Semeke Han’ın torunudur.

³⁰ Kazak toplumunda karmaşık etnik süreçler sonucunda ortaya çıkan etnik gruplardan biri *Tölemler*dir. *Töreler ve Hocalar* gibi onlar da Kazak Cüzlerine girmezler. Çoğunlukla savaşlarda esir düşen kimselerden oluşuyordu, dolayısıyla etnik bakımdan çok çeşitliydi. Kazak toplumunda hanlar ve sultanlara hizmet ettiği için onlarla konup göçüyorlardı.

kervanına zarar vermeyeceğine dair yazılı bir taahhüt vererek Rus kervanının Ayırtau (Çatallıdağ) mevkinden geçmesine izin vermiştir. Ayrıca rehber olarak oğlu Konurkulca³¹ ve yeğeni Bulhayır'ı *töle*ngitleriyle birlikte göndermiştir. Seyyah, Kudaymende Sultan'ı kendi halkı arasında oldukça nüfuzlu, 60'lı yaşlarında, orta boylu ve cesur görünümlü kişi olarak tarif eder. Yanında silahlı 300 askeri vardı.³²

Kazak rehberler eşliğinde eylül ayının sonunda o dönem Türkistan'a³³ bağlı olan Sozak kasabasına ulaşan Rus kervanı burada mola vermiştir. Konurkulca Sultan'la birlikte Sozak hâkiminin misafiri olan Nazarov'a kasabayı gezme imkânı da verilmiştir. Onun anlattığına göre, kasabanın yöneticisi Türkistan şehri hâkiminin kardeşi olan Şaytemir isimli birisiydi. Bu sırada Hokand Hanlığı, Türkistan'ı egemenliği altına almak için saldırılar düzenliyordu, dolayısıyla burada Rus heyetiyle birlikte ülkelerine dönmekte olan Hokand elçilerinin alıkonulma riski vardı. Ancak akrabası olan Konurkulca Sultan'ın hatırına Sozak hâkimi Hokand elçilerine zarar vermediği gibi Türkistan hükümdarı olan kardeşinin³⁴ Rus kervanıyla birlikte gelmekte olan Hokand elçilerinden haberinin olmaması için kervanın Türkistan şehrine uğramadan Karatau (Karadağ) üzerinden yollarına devam etmelerini tavsiye etmiştir. Böylece birkaç günlük seferden sonra yine Hokand Hanlığı tarafından işgal edilen eskiden Türkistan'a bağlı olan Şımkent şehrinin sınırlarına ulaşan kervan şehrin hâkimi tarafından iyi bir şekilde ağırlandırılmış, Taşkent'e kadar kervana eşlik etmeleri için 200 kişilik asker verilmiştir. Şımkent şehrine 3 *verst*³⁵ uzaklıkta 3 gün konaklayan kervan buradan Taşkent'e doğru yola çıkmış, üç günlük yolculuğun sonunda şehre gelebilmiştir.³⁶

3. F. Nazarov'un Hokand Anıları

Eskiden bağımsız bir şehir olan Taşkent o günlerde Hokand Hanlığı'nın egemenliği altındaydı.³⁷ Şehrin valisi Rusları nazik bir şekilde karşıladıktan sonra gümrük vergisi almaları için memurlarını göndermiş, sonrasında kervanın şehre girmesine izin vermiş, Nazarov'un ise heyetiyle Hokand şehrine devam etmesini istemiştir. Nazarov, valinin bitkin yük hayvanlarını dinlendirme bahanesiyle kervanı alıkoyduğunu sonradan anlamıştı. Neredeyse zorla imparatorun gönderdiği hediye kaftanlara da el koyan valinin isteklerini yerine getirmek zorunda kalan Nazarov şehri gezme fırsatı da bulamadan rehbersiz yoluna devam etmiştir. Elçilerden birinin yolu bilmesi sayesinde çeşitli zorluklarla Çirçik Irmağı'nı geçen elçilik heyeti

³¹ Konurkulca Kudaymendeoğlu'nun ismi sonraki dönem Rus kaynaklarında sıkça geçer. Rus yanlısı bir politika izlemiştir.

³² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 18-25.

³³ F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na geldiği tarihte Türkistan şehri hâlâ bağımsızlığını koruyordu. Ancak seyyahın anlattıklarından Hokand Hanlığı ile aralarının pek iyi olmadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla Nazarov'un Türkistan'ı ziyaret etme imkânı olmamıştı. Nazarov'tan 16 yıl sonra (1829-1830) Hokand'a elçi olarak gelen Rus elçisi N. İ. Potanin, yerli halkın Azret Sultan diye de adlandırdığı bu şehrin 1814'te Hokand Hanlığı tarafından işgal edildiği ve şehrin Hokand hanının atadığı vali tarafından yönetildiğini kaydetmiştir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjego N. İ. Potanina", *İstoriya Kazahstana v Russkih Istoçnikah XVI-XX Vekov*. Hazırlayan İ. V. Yerofeyeva (Almaty: Daik-Press, 2007) VI: 259.

³⁴ Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı tarafından işgal edilene kadar Türkistan şehrinin hükümdarı Tursun Han'ın soyundan gelen Kazak sultanlarından Tokay Töre idi ve şehir düştükten sonra Buhara'ya kaçmıştır. T. K. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 102.

³⁵ Eski Rus mesafe ölçü birimidir. 1 *verst*, 1,06 km.'ye eşitti.

³⁶ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 30-35.

³⁷ Taşkent, 1810 yılından önce Hokand hanı Alim Han tarafından fethedilmiştir. V. V. Barthold, *Soçineniya*. (Moskva: Nauka, 1965) III: 463, 562.

yol üzerinde çiftçilikle uğraşan Galcaların³⁸ köylerine rastlamıştır. Doğu İranlılar diye tarif ettiği bu halkın çok öfkeli olduğunu ve kendilerine kaba davrandıklarını kaydeden Nazarov, Taşkentlilerden farklı olarak burada kadınların yüzlerini örtmediğine dikkat çeker.³⁹ Galcaların köylerinden 15 *verst* mesafedeki Hocent kasabasının yanından geçen elçilik heyeti Kamışkurgan isimli küçük bir kasabanın yanında bir gece konakladıktan sonra karşıya geçmek için Sırderya Nehri'nin kıyısına varmıştı. Nehirden geçiş 70 kadar deve alabilen düz dipli büyük kayıklarla (platform) sağlanıyordu. Atlar ise yüzdürülerek geçiriliyordu. Nehirden geçiş yöntemi seyyaha çok ilginç gelmişti. Yüklü develer platforma bindirildikten sonra Hokandlılar her bir platforma ikisi önde, ikisi yan tarafta, birisi de dümen görevi görmek için arka tarafta olmak üzere beş atı yelesinden bağlıyorlardı. Atlar bir nevi kürek görevi görüyorlardı. Her bir atın dizgini bir kişinin elindeydi ve onların akıntıya biraz eğik bir şekilde yüzmelerini sağlıyorlardı. Platform karşı kıyıya ulaştığında atları çözerek kıyıya çıkarıyorlardı. Nehrin hızlı akıntısı ve yükün ağırlığına rağmen atlarda bir yorgunluk belirtisi yoktu.⁴⁰ Bu geçitte 20 Hokandlı görev yapıyordu. Nazarov ve arkadaşları Hokand hanı bir memuru Rus heyetini karşılamaya gönderdiği için buradan herhangi bir ücret ödemededen geçebilmişlerdi. Sakinleri çiftçilik ve bahçeciliğin yanı sıra pamuk ve ipek böceği yetiştiriciliği ile uğraşan bir köyde bir gece konakladıktan sonra heyet ertesi akşam nihayet Hokand şehrine ulaşmıştı.

Rus heyeti Hokand'a geldiğinde ekim ayının başlarıydı. Ancak hava sıcaktı, otlar henüz sararmamıştı. Sadece geceleri biraz serin oluyordu. Şehre girdikten sonra Rus heyeti yabancı elçilerin kaldıkları kervansaraya değil şehrin diğer ucundaki içerisinde bir binanın bulunduğu bahçeye götürülmüştü. Burada Hokand elçileri onlardan ayrılmışlar ve F. Nazarov ve yanındaki Kozaklar çadırlara yerleştirilmiştir. Bir memurun komutasında 15 kişilik muhafız birliği Rus heyetinin yanına verilmişti ve bahçe dışına çıkmalarına izin verilmiyordu. Gece F. Nazarov'u ziyaret eden vezir Rus heyetinin geliş sebebini, iki Hokandlı elçinin nasıl öldükleri ve Rus kervanının nereden olduğuna dair sorular sormuş ve sorularının cevabını dinledikten sonra oradan ayrılmıştır. Ertesi gün geri dönerek hanın Rus elçilik heyeti ve hayvanlarının iâşe masraflarını karşılayacağını bildirmekle beraber hâlâ Rus kervanının Taşkent'te neden kaldığıyla ilgileniyordu. Yerel halk onlara çok ilginç gelen Kozakların kıyafetleri ve silahlarını merak ettiğinden Rus heyetini görmek için gün boyunca bahçeye akın ediyordu. Hokandlı memurlar Rus heyetinden askeri hünerlerini göstermelerini istediğinden Kozaklar yürüyüş, kılıç ve tabanca kullanma, manevralar yapma gibi küçük bir gösteri düzenlemiştir.⁴¹

Seyyah, Hokand'da geçirdiği günleri muhtemelen kaldıkları bahçeden dışarıya çıkmalarına izin verilmediği için "tutukluluk" olarak tarif eder. On birinci günde ancak F. Nazarov'un hanın huzuruna çıkmasına izin verilmiştir. Rus heyetinin kaldığı bahçeden han sarayına kadar 15 *verstlik* yol boyunca yolun iki tarafında kılıç, mızrak ve tüfeklerle silahlandırılmış süvariler birliği yerleştirilmişti. Belli ki Hokand hanı da Rus heyetine kendi kudreti ve ihtişamını

³⁸ Kaynaklarda isimleri Galca, Gulça şeklinde geçen bu halk Fergana Vadisi'nin güneyindeki dağlı bölgelerde yaşayan Tacikler idi. Ye. K. Meyendorf'un kaydettiğine göre, Galçalara Rus seyyahlarının Doğu İranlılar demesi onların Farsça dışında başka bir dil konuşmamasından kaynaklanıyordu. Ancak görünimleri bakımından Taciklerden çok farklıydılar ve çok esmerdiler. Ye. K. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*. Çeviren Ye. K. Betger, (Moskva: Nauka, 1975) 78.

³⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 40.

⁴⁰ Aynı bilgiyi 1829-30'da Hokand'a gelen Rus elçisi N. İ. Potanin de vermektedir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 268-269).

⁴¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 46-50.

sergilemek istiyordu. Nazarov'un *kale-i bateri*⁴² dediği hanın muhafız birlikleri en iyi cins atlara binmişler, güzel kıyafetler ve kırmızı sarıklar giymişlerdir. Diğer askerler ise beyaz sarıklı idiler. Nazarov da imparatoriçenin mektubu ve hediyelerini taşıyan Kozak askerlerden oluşan heyetiyle saraya doğru yola çıkmıştır. Onların önünde zırhlı kalkanlı üst düzey bir memur geliyordu, onun yanında da durmadan davul çalan atlı bir asker ilerliyordu. Her birliğe yaklaşıldığında onların komutanı Hokandlı memura diğer birliğe kadar eşlik ediyordu. Süvariler birliğinden sonra yaya askerler bekliyorlardı. Nazarov, onların silahlarını gelişi güzel taşıdıklarını ve muhtemelen sayılarının az olması sebebiyle Rus heyeti yanlarından geçtikten sonra ara sokaklardan koşarak tekrardan yol üzerine dizildiklerini fark etmiştir. Saraya 150 *sajen*⁴³ kala Rus heyetinin attan inmeleri istenmiş ve saray kapılarına kadar yaya gelmişlerdir. Burada yarım saat kadar bekletildikten sonra sarayın dış kapısından çıkan görevli memur Nazarov'u saray avlusuna alarak pencereden bakan hanı göstererek kendi hükümdarını nasıl selamlıyorsa öyle selam vermesini istemiştir. Nazarov da şapkasını çıkararak reverans yaptıktan sonra içeri alınmıştır. Avludaki halı serilmiş tentenin altında ise han meclisinin en üst düzey memurları oturuyorlardı. İmparatorun mektubu ve çevirisini başının üzerinde tutan Nazarov hanın odasına getirilmiştir. İki vezir Nazarov'un koluna girmiş, üçüncüsü de kapıyı açıyordu. Han basamaklarla yükseltilmiş tahtın üzerinde oturuyordu. Üzerinde Çin ipeğinden yapılmış pahalı parlak bir kaftan, başında da aynı şekilde altın saçaklı sarık vardı. Nazarov'a diz çökmesi emredilmiş ve han mektubu alıp yanındaki vezire vermiş, ardından tahtından kalkarak elçiye elini uzatmıştır. Türkistan geleneklerine uygun olarak Nazarov hanın elini iki eliyle sıkıştır. Bu sessiz selamlaşmadan sonra iki vezir tekrar koluna girerek elçiyi hana sırtını dönmeyecek şekilde kapının yanına götürmüşler. Han, imparatorun halini hatırını sorduktan sonra onun sözlü bir mesajının olup olmadığını sormuş, olmadığını duyunca da Nazarov tekrar dışarıya çıkartılarak diğer yabancı elçilerin de beklediği hanın penceresinin karşısına oturtulmuştur. Nazarov burada Çin, Hive, Buhara, Şehrisebz⁴⁴ ve Galça elçilerinin beklediğini kaydeder. Hediyeler konulan sandıklar hanın odasına götürülüp açıldıktan sonra, baş vezir imparatorun mektubunu meclis üyelerine takdim etmiştir. Tüm elçilere ziyafet verildikten sonra Rus heyeti kaldıkları yere geri dönmüşlerdir. Aynı gün han memurunu göndererek Rusların iki tabanca ve iki tüfek göndermesini istemiştir. Silahları beğenmiş olacak ki geri iade etmeyip yerine 1500 gümüş *rupi* göndermiştir. Artık Rusların pazara gitmelerine izin verildiyse de gardiyan ekibi henüz kaldırılmamıştı. İki gün sonra bazı Kozaklara kaftanlar takdim edilerek ülkelerine geri dönmeleri emredilmiş, ancak Hokand elçilerinin nasıl öldükleri meselesi anlaşılana kadar Nazarov'un yanındaki beş kişiyle ilkbahara kadar burada kalacağı bildirilmiştir. 12 gün sonra yani, Rus Kozak birliklerinin Hokand sınırından çıktıkları haberi gelince saraya çağırılan Nazarov'tan öldürülen Hokand elçisi için nasıl bir tazminat ödemeyi düşündüğünü sorulmuştur. Divan başkanı, ölen elçinin akrabalarına Rus kervanı mallarından bir tazminat ödemeyi ya da Nazarov'un Müslümanlığı seçmesi gibi yollar olduğunu söylemekle beraber aksi takdirde idam edilebileceğine de işaret etmiştir. Müslümanlığı seçtiği takdirde ise, tazminatın saray tarafından

⁴² Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'ye göre, Alim Han iktidara geldikten sonra tecrübeli askerlerden *kala-bahadur* ismi verilen seçkin bir birlik kurmuştur. O zamana dek Türkler orduya *kara-kazan* veya *kara-çayan* (akrep) diyorlardı. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 95. Kazak şarkiyatçı Ş. Ualihanov, eserinde *galavartı* şeklinde verdiği bu terimin Hokand kaynaklarında *gala-bahadur* olarak kaydedildiğini ve Alim Han döneminde kurulmuş seçkin birliklere verilen isim olduğunu bildirir. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*. (Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsşiklopedii, 1985) III: 379, not. 6.

⁴³ Eski Rus uzunluk ölçüsü birimidir. 1 sajen = 2,13 metre'dir.

⁴⁴ Eserde Sarsaus (Şarşauz) şeklinde verilmiştir.

ödeneceğini, ayrıca üst düzey bir makam ve üç güzel eş sahibi olacağını eklemeyi de unutmaz. Ancak Rus elçisi kervanın kendisine ait olmadığını, dinini de değiştirmeyi düşünmediğini belirtmiş, her iki öneriyi de reddederek ölüme hazır olduğunu gösterince Hokandlılar pek de ısrarcı olmamıştır.⁴⁵ Muhtemelen Rus elçisini idam etmeyi de göze alamıyorlardı.

O günden sonra saray memurları ile eğlencelerde sık sık bir araya gelen Nazarov hediyelerle bazılarıyla dostluk kurmayı da başarmıştır. Sonunda Hokand hükümeti Nazarov'u bu "kârlı" önerilerine ikna edemeyince bir memuru göndererek Hokand şehrinden 250 *verst* uzaklıktaki hanın korusunun bulunduğu Margilan'a avlanmaya davet edilmiştir. Nazarov, kurduğu arkadaşlıklar sayesinde hükümetin asıl planını da öğrenmişti. Hokand hükümeti bir yolunu bulup onun Rusya'ya kaçacağını düşünüyordu ve onu bu güzergahtan uzaklaştırmak için İran sınırlarına bırakmayı planlamışlardı. Eşlik eden memurların gizli konuşmalarından Margilan'a değil İran sınırındaki Yarmazar Kalesi'ne götürüleceklerini öğrenince Nazarov ıssız bir yere geldiklerinde Hokandlı memura silahla saldırarak gerçeği söylemesini yoksa öldüreceğini konusunda tehdit edince Hokandlı memur gerçeği itiraf etmek zorunda kalmakla beraber istiyorlarsa Margilan'a götüreceğini söyleyip Kuran üzerine yemin etmiştir. Böylece Rus elçilerinin üç ay sürecektir Margilan macerası başlamıştır. Margilan *dathan*'ı⁴⁶ Şay Molla, Rus elçilerinin Hokand hükümetinin emirlerine uymayıp Margilan'a gelmelerine kızmadığı gibi sonrasında Nazarov ile dostluk ilişkileri kurmuştur. Nazarov hediyeler ve tatlı konuşmalarıyla Rus hükümetinin Hokand Hanlığı'na karşı iyi tutumu ve Rusya ile ticaretin Hokand'a sağlayacağı fayda konusunda hanı ikna etme konusunda *dathan*'ı inandırmayı başarmıştır. Sonunda han Rus elçilerinin Hokand şehrine geri dönmelerine izin vermiş, ayrıca ülkenin tüm şehirleri ve köylerini görmeleri için başka bir güzergahı kullanmalarını emretmiştir.⁴⁷

4. F. Nazarov'un Notlarına Göre Hokand Hanlığı'nın Şehirleri ve Yerleşim Yerleri

F. Nazarov, Margilan'dan Hokand şehrine geri dönüş yolunda üzerinden geçtiği hanlığın bazı şehirlerini tarif etmiştir. Şehirlerin mimari yapısı ve kültürel dokusu hakkında değerlendirmeleri yüzeysel olmasına rağmen sonraki araştırmacılar için oldukça yararlı bilgiler de içermektedir. Nazarov'un Hokand şehirleriyle ilgili coğrafi izlenimleri aşağıdaki şekildedir:

Margilan,⁴⁸ yaklaşık 30 *verst* alana sahiptir. 20.000 kişilik askeri bulunan Yarmazar Kalesi dışında herhangi bir tahkimatları yoktur. Yarmazar Kalesi'ne 12 *verst* mesafede İran'ın Alay Kalesi bulunmaktadır. Şehrin sokakları dar, evleri kilden yapılmış ve evlerde pencere yoktur. Şehirde bazıları tamamen sağlam olan çok sayıda eski yapılar ve revaklar mevcuttur. Şehrin merkezinde açık bir tapınak şeklinde, içinde kırmızı ipek bir bayrağın bulunduğu bir mabet vardır. Hokandlılar için burası kutsal sayılmaktadır. Rivayete göre Büyük İskender Hindistan'dan dönerken çölde vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.⁴⁹ Margilan'a yeni bir vali

⁴⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 50-59.

⁴⁶ *Dathan* muhtemelen *datha* veya *dathah* unvanının bozulmuş halidir.

⁴⁷ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 59-64; Mir İzzetullah'ın kaydettiğine göre Margilan'dan Hokand şehrine birincisi dosdoğru ülkenin içinden [kısmen çöllerden], ikincisi şehir ve köylerden geçen iki yol vardı. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah in the years 1812-13*, Transl. by Captain Henderson, (Calcutta: Foreign Department Press, 1872) 51.

⁴⁸ Mir İzzetullah'ın seyahat notlarında göre bu sırada şehrin hükümdarı Hokand hanının oğluydu. Ancak seyyah onun ismini belirtmemiştir. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

⁴⁹ Burasının Büyük İskender'in mezarı olduğunda dair rivayeti Mir İzzetullah da vermektedir. Ayrıca şehrin o günlerde yıkılmış olan kilden yapılmış surları vardı ve şehrin merkezinde büyük bir sağlam bir minare mevcuttu. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

atandığında yerli din adamları bu bayrağı alır ve şarkılar eşliğinde şehrin içinden geçerek valiye tebriğe gelirler. Yeni vali minnettarlığını göstermek için bayrağa din adamları için brokar ve çeşitli kumaşlar bağlar, onlara para, tahıl ve meyve dağıtır. Şehirdeki pazar yerinde tezgahlar yan yana dizilmiştir. Haftanın iki günü halk kalabalık şekilde burada toplanır. Hükümet memurları tüccarların terazilerini sıkı bir şekilde denetler. Şehirde Buhara ve Kaşgar'a ihraç edilen İran brokar kumaşları ve diğer Asya kumaşları üreten atölyeler vardır. Kaşgar'dan da buraya çay, porselen kap kaçak, boya, *kamfu*,⁵⁰ Çin'in külçe gümüş parası (*yamba*)⁵¹, en iyi Çin kumaşları gelir. Pazarda Doğu İran dağlıları pamuk ipleri çileler halinde satın alırlar ve torbalarla yaya olarak Yarmazar üzerinden Alay Kalesi'ne götürürler. Şehir ahali hallerinden memnun ve sakin bir hayat yaşıyorlar. Kadınları çok zarif ve şıklardır. Rus Kozaklarını da çok beğeniyorlardı ve etrafta yerliler olmadığı zaman yüz perdelerini kaldırarak yüzlerini gösteriyorlardı. Onlarla sohbet ediyorlar, çok eşliliği yasaklayan Rus kanunlarını övüyorlardı.⁵²

Andican, Margilan'a 150 *verst* mesafede Çin tarafında bulunuyor. Kaşgar ile sınırı vardır. Köylerle çevrilidir, meyvesi boldur. Sakinleri ipekböceği yetiştiriciliği, pamuk kumaş işlenmesi ve tarımla uğraşırlar. Civardaki göçebe Kırgızlarla hayvan ticareti yaparlar. Şehrin surları yoktur. Sadece hâkimin konağı 4 kapılı surlarla çevrilidir ve oraya 10.000 kadar asker yerleştirilmiştir. Hâkim, ithal mallardan alınan verginin bir kısmını ayırarak ordusunun masraflarını kendisi karşılar. Şehirdeki evler kilden yapılmış, sokaklar çarpıktır.⁵³

Namangan, Andican'na 120 *verst* uzaklıktadır. Andican ve Namangan arasında etrafı kamışlarla çevrili ve etrafına hendekler kazılmıştır, kuşlar ve hayvanları koruyan muhafızların nöbet tuttuğu Hokand hanının mülkü olan kuru bu şehirdedir. Han avlanmak için büyük maiyetiyle buraya gelir. Namangan'da da hâkimin kalesi dışında herhangi bir tahkimat yoktur. Şehirdeki asker sayısı 1.500'den fazla değildir. Şehrin nüfusu oldukça kalabalıktır. Şehirde pamuk işleme, iplik ve dokuma atölyeleri vardır. Meyve ağaçları boldur ve ülkenin tüm şehirlerine buradan meyveler götürülmektedir. Kırgızlarla da ticaret yapılmaktadır.⁵⁴

Yenikurgan, Namangan'a 100 *verst* uzaklıkta küçük bir kasabadır. Yol boyunca kalabalık köyler ve tarlalar bulunmaktadır. Şehrin kasaba sakinlerinden oluşan 200 kişilik askeri barındıran kasaba yöneticinin kalesi dışında herhangi bir tahkimatı yoktur.⁵⁵

Hokand, Şehir oldukça büyük ve kalabalıktır. 400 kadar mescit vardır.⁵⁶ Düz bir arazi üresine kuruludur. Hokand hanının kalesi dışında tahkimatları yoktur. Çok sayıda su kaynakları vardır. Civarında köyler, tarlalar ve çayırlar bulunur. Toprağı tuzludur. Şehirde sokaklar dar ve yollar döşemesizdir. Evler kilden yapılmıştır. Şehrin merkezinde haftada iki kez pazarın kurulduğu üç taş pazar yeri inşa edilmiştir. Bazı yerlerde antik yapılar mevcuttur. Kalenin yakınında hükümdarın *argımak* atları için pişmiş tuğlalardan yapılmış devasa ahırlar vardır.

⁵⁰ Çin atlası.

⁵¹ Çincedeki *yuanbao*'nun bozulmuş şekli olarak Türkistan halklarında ismi *cambı*, *jambı* şeklinde bilinir. Tam ağırlığı 440 Rus *zlotnik*'dir (yaklaşık 1 kg. 833 gr). *Koy tuyak jambı* olarak adlandırılan daha küçük türü de vardır. İ. Zemlyanitsin, "İstoriçeskiy Oçerk Semipalatinska i Yego Torgovlya", *Materialy Dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya*, Vypusk IV (St.-Peterburg 1876): 30. Meyendorf'a göre, yuvarlak mühürlü at nalı şeklindeydi. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga*, 129.

⁵² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 67-70.

⁵³ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 70-71.

⁵⁴ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 71-72.

⁵⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 72.

⁵⁶ 1829-30'da Hokand'a gelen N. İ. Potanin şehirdeki mescit sayısını 100 civarında olarak bildirir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 275.

Ordusu 20.000 askerden fazladır.⁵⁷ Hokand şehri ve tüm ülkede pamuk çiçekleri, dut ağaçları bol miktarda bulunur. Her yerde pamuk tarlalarını görmek mümkündür ve Hokandlılar ürettikleri pamuk kumaşları Buhara ile demir, su samuru, sandal ağacı, vitriol, meşe mazısı, çelik, çuha vs. Rus mallarına takas etmektedirler. Pazarlar sandıklar dolusu ipek böceği yumurtasıyla doluydu. Hokandlıların ipekböceği yetiştirmesi çok gariptir. Kadınlar ipekböceği yumurtalarını satın aldıktan sonra ıslak bir beze sararak 12 gün boyunca buharlaşmasını sağlamak için göğüslerinin altına takarak taşıyorlar. Solucanlar yumurtalardan çıkmaya başlayınca ıslak bir bezin altına bir sepet içinde konulur ve güneşe bırakılır. Sepete solucanların beslenmesi için dut ağacının yapraklarını koyarlar. Bu ipekböcekleri o kadar bol ki, Buhara'ya ihraç edilmesine ve Kazaklara satılmasına rağmen, yine ipek bolluğu vardır.⁵⁸

Uratepe, Hokand şehrine 1,5 günlük uzaklıktadır. Hokand Hanlığı'nın egemenliği altında girmeden önce bağımsız bir hükümdarı vardı. Hokand ve Uratepe arasında Sırderya'ya dökülen ırmaklar kıyısında yerleşmiş kalabalık köyler vardır. Yol boyunca kimsenin yaşamadığı eski yapılar çoktu. Şehir Kaşgardivan Dağı'ndan çıkan kaynağın yakınında yer almaktadır. Oldukça geniştir ve arasına derin hendekler kazılmış iki yüksek surla çevrelenmiştir. Sur duvarlarına gerekli olduğunda atış yapabilmek için küçük delikler açılmıştır. Şehrin nüfusu kalabalık, sokakları dar ve evleri kilden yapılmıştır. Yün şalların imal edildiği atölyeler vardır. Halkı Türkmenler, İranlılar ve Buharalı göçebe Araplarla ticaret yaparlar. Hokandlılar şehrin zapt edilmez olduğunu düşünerek şehrin hükümdarını görüşme bahanesiyle Hokand'a çağırdılar ve esir aldılar. Böylece şehre sahip oldular.⁵⁹

Hocend,⁶⁰ Uratepe'ye 1,5 günlük uzaklıktadır. Büyüklüğü bakımından Hokand'dan aşağı değildir. Buhara yönünde bazı yerleri çökmüş olan yüksek bir duvarla korunuyor, diğer tarafında Sırderya vardır. Nüfusu kalabalık, Hokand şehrinde bulunan tüm atölyeler burada da vardır. Şehirde kanallar da bulunmaktadır.⁶¹

Pişket⁶² şehrinin 200 kişilik asker barındırabilecek küçük bir kalesi vardır. Burası biraz sazlık bir yer olmasına rağmen verimli toprağı vardır. Sakinlerinin büyük hayvan sürüleri vardır.⁶³

Taşkent,⁶⁴ Çirçik Irmağı kıyısında bir şehirdir. 20.000 kadar evin bulunduğu bu büyük şehrin büyük bir kısmı vadiye inşa edilmiştir. Şehrin etrafı 15 verstlik pişmemiş tuğladan

⁵⁷ Mir İzzetullah'a göre, Hokand emirinin ordusunda askerlik hizmeti karşılığında toprak ve köy alan 10.000 atlı. Ayrıca devletten herhangi bir maaş almayan ve dolayısıyla hanın yılda sadece bir ay için çağırabileceği 30.000 kadar milis birliği vardı. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

⁵⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 72-75.

⁵⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 78-79. Uratepe, 1806'da Alim Han tarafından onun Tacik askerlerinin başarılı hücumuyla ele geçirilmiştir. Ancak bir süre sonra Uratepe tekrar elden çıkmış, Alim Han 12 veya 15 defa Uratepe'ye sefer tertip etmesine rağmen bir sonuç alamamıştı. V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*. (Kazan': Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1886) 88; Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre*, 31-32. F. Nazarov'un kendi eserinde Hokand hanının barış yapmaya niyetindeymiş gibi elçisini göndererek Uratepe hâkimi Mahmud Han Töre Ahrarî'yi kalesinden çıkmasını sağlayıp esir aldığı ve Hokand'a gönderdiği olay ise 1818'de Ömer Han döneminde gerçekleşmiştir. Yani F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'nı ziyaret etmesinden sonra olmuştur. Uratepe hâkimi olarak Recep Kuşbeği atanmıştır. V. V. Bartol'd, *İstoriya Kul'turnoy Jizni Turkestana*. (Leningrad: İzd. AN SSSR, 1927) 103. Yani F. Nazarov'un eserine bu olay sonraki dönemdeki kaynaklar kullanılarak dahil edilmiş olabilir.

⁶⁰ Alim Han döneminde yedi yıllık savaştan sonra 1805'te ele geçirilmiştir. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 14; Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre*, 30.

⁶¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 81.

⁶² Pskent olmalıdır. Taşkent yakınında küçük bir yerleşim yeri.

⁶³ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 85.

⁶⁴ Taşkent, Alim Han döneminde 1809'da işgal edilmiştir. On bir günlük kuşatmadan sonra şehir düşmüş, Yunus Hoca Buhara'ya kaçmıştır. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 16, 97.

yapılmış yüksek bir surla çevrilidir ve 12 kapısı vardır. Şehrin içinde surlara yakın, yine yüksek duvarlarla çevrelenmiş bahçeler ve üzüm bağları bulunmaktadır. Şehrin çevresinde de bahçeler vardır. Su, kanallar aracılığıyla Çirçik Irmağı'ndan getirilir Her evin avlusunda kadınların su aldıkları ve çamaşırlarını yıkadıkları bir havuz veya küçük bir arık görürsünüz. Bu havuzlarda Taşkentlilerin yıkadığını veya müzik eşliğinde eğlendiğine tanık olursunuz. Camileri çatısız yapılmıştır. Burası en iyi iklime sahiptir ve neredeyse sonsuz yaz diyebiliriz. Toprağı insanın zevkine ve gözüne hitap edebilecek her şeyi üretir. Her yerde meyve bahçeleri ve üzüm bağlarını görürsünüz. Taşkentliler sağlıklı, rahat, neşeli, müziği seven kişilerdir. Bazı zanaatkarlar sınıfı dışında genellikle bahçelerinin bolluğu ile yetinerek aylak bir hayat sürerler. Herhangi bir vergi ödemezler ve sadece kendi iradeleri ile hizmete giderler. Aralıksız geçen kervanlar vesilesiyle, çeşitli Asyalı halkların bulunduğu noktadır. Taşkent halkı İslam inancına sahiptir. Mescitleri çatısız yapılmıştır. Şehirde burasının ilk sakinleri tarafından inşa edildiği rivayet edilen birçok eski terk edilmiş kubbeli tapınak vardır. Şehirden 1/4 *verst* uzaklıkta, 10.000 askeri barındırabilecek bir kale bulunmaktadır. Bu kale Hokand yönünde iki yüksek taş duvar, iki derin hendek, şehir yönünde bir duvar ve 50 *sajen* genişliğinde derin bir hendekle çevrilidir. Kaleye giriş dar bir patika ile sağlanmaktadır. Kalenin ortasında, yüksek bir yerde, etrafı yüksek duvarlarla ve her birinin derinliği 7 kulaç olan 3 hendekle çevrili bir konak inşa edilmiştir. Bu konakta hanın iznini almadan infaz etme yetkisine sahip başkomutan yaşıyor. Taşkent daha önce bağımsızdı ve hükümdarın ikametgahıydı. İşgal edildikten sonra Hokand Hanlığı'nın bir eyaleti olmuştur. Eski hükümdarının konağı yerle bir olmuştur, o yerde artık sadece taş yığınları vardır. Şehrin içinden daima kervanlar geçerler. Taşkent'te kadınların görünmesi yasaktır, akrabası olsa dahi kadının odasına giremezler. Ev sahipleri misafirleri için ayrı odalar hazırlarlar. Kadınlar pazarda sadece peçeli gezerler, zariftirler ve zengin giyinirler. Üzerlerine kaftan, başlarına sarık giyerler, yüzlerini peçeyle örterler.⁶⁵

Şımkent,⁶⁶ Badam Irmağı kıyısında yüksek bir yere inşa edilmiş ve yüksek surlarla çevrilidir. Evleri penceresizdir, dolayısıyla kapıları daima açıktır. Şehre ırmak tarafından sadece bir atın geçebildiği dar bir yoldan girmek mümkündür. Surlardan açılan deliklerden akan ırmak suyu şehrin içindeki kenarlarına değirmenler kurulmuş kanalları (arık) doldurur. Kadınları oldukça güzel, naziktirler ve yüzlerini örtmüyorlardır.⁶⁷

Sozak,⁶⁸ birbirine çok yakın inşa edilmiş 500 kadar taş evden oluşmaktadır. Evlerin pencereleri genel olarak avluya doğru yapılmıştır. Tüm şehirde labirent gibi yapılmış tek bir yuvarlak sokak vardır. Şehir yüksek bir yere inşa edilmiş ve taştan yapılmış yüksek surla çevrilidir, içinde su kanalları çoktur. Yaklaşık 200 kişilik bir garnizon şehrin güvenliğini

⁶⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 91-93.

⁶⁶ Alim Han Taşkent'in işgal edilmesinden sonra Şımkent, Sayram ve Türkistan'a doğru sefere çıkmıştı (1810). Hokandlılar şehri kuşatarak top ateşine tutmuşlardır. Şehrin kuşatması 20 gün sürmüştür, ancak şiddetli soğukların başlamasıyla Hokand ordusu zor durumda kalmış ve kuşatma tam başarıyla sonuçlanmamıştır. Bu sırada kendisine karşı organize edilen darbeden haberdar olan Alim Han, Hokand'a dönmek zorunda kalmıştır. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 16, 98-99. Ancak Nazarov'un seyahati esnasında Şımkent, Hokand'a tabi idi.

⁶⁷ F. Nazarov'tan 16 yıl sonra Hokand Hanlığı'na elçi olarak gelen Rus elçisi Potanin bu şehir hakkında daha fazla bilgi vermiştir. Potanin, Şımkent'te 600 kadar ev olduğunu ve şehrin yöneticisinin evinin de bulunduğu kaleye 250 kişilik birliğin yerleşebileceğini kaydetmiştir. Ayrıca Nazarov'tan farklı olarak sadece sıradan halk arasında kadınların yüzlerini örtmediğini, ancak üst düzey memurlar ve zenginlerin eşlerinin erkeklerin karşısına çıkmadıklarını belirtmiştir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 262-262.

⁶⁸ Türkistan'a bağlı küçük bir kasaba olan Sozak eskiden Kazak hanlarının idarî merkezlerinden birisiydi. F. Nazarov'un seyahati esnasında orada Kazak bir hükümdar olduğuna göre Hokand Hanlığı'na henüz tabi değildi. Alim Han'ın Sırderya şehirlerini ele geçirme teşebbüsü kendisine karşı yapılan darbe neticesinden dolayı yarım kalmıştı.

sağlıyor. Çevresinde tarlalar ve fakir Kazakların dağınık yerleşmiş keçe çadırlarını görmek mümkündür. Şehrin sakinleri çalışkandır, tarımla uğraşırlar ve Sarısu ve Çu Irmakları boyundaki göçebe Kazaklarla değiş tokuş ticareti yaparlar. Kadınları çok nazik ve birçoğu bizim kervanımızı ziyaret ettiler. Burasını Türkistan hükümdarının kardeşi Şaytemir Sultan yönetiyor.

5. F. Nazarov’a Göre Hokand Hanlığı’nda İdari-Askerî, İktisadi Yapı ve Ticaret

F. Nazarov’un eserinde Hokand Hanlığı’nın idari yapısı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Hokand yönetici sınıfının unvanları da Rusçadaki genel tabirlerle kaydedilmiştir. Nazarov’un Hokand Hanlığı’nda bulunduğu dönemde ülkenin hükümdarı Ömer Han idi, ancak yazar eserinde Hokand hanının ismini belirtmediği gibi ondan *emir valiami* unvanıyla bahseder ve 25’li yaşlarında olduğunu kaydeder.⁶⁹ Rus şarkiyatçı V. V. Barthold, bu kişinin Ömer Han olduğunu ve unvanın da Klaproth’un (*Magasin Asiatique*, I, p. 42) belirttiği gibi *vali’ün miyani* değil, *vali’ün niyami* şeklinde olması gerektiğini bildirir.⁷⁰ Ömer Han döneminde hanlığın sınırları genişlemiş, komşu hanlıklarla rekabet etme gücüne ulaşılmıştır. Ömer Han 1814’te Türkistan şehrini hakimiyeti altına adlıktan sonra *emirü’l-müminun* unvanını da kullanmaya başlamıştır.⁷¹

Yukarıda bahsettiğimiz 1811’de St.-Peterburg’a gelen Ömer Han’ın elçileri arasında *divanbeği*, *kuşbeği*, *atalık* unvanlarını taşıyan kişiler olduğundan bu unvanları taşıyan kişilerin ülkedeki üst düzey yöneticilerden oldukları anlaşılıyor. Zaten Rus idari makamları Hokand’tan gelecek olan elçilerin üst düzey makamda olmalarına dikkat eder, üst düzey unvana sahip olmayanların Rusya başkentine gitmelerine izin verilmezdi. Hokand Hanlığı vilayetlere bölünüyor ve büyük vilayetlerin yöneticilerine *hâkim* deniyordu. Nazarov’un kendi eserinde şehrin yöneticisi şeklinde tarif ettiği kişiler bunlar olmalıdır. *Hâkim* makamına *kuşbeği*, *parvanaçi*, *datha* vd. yüksek unvan sahibi kişiler atanıyordu.⁷² Nazarov’un eserinde Margilan yöneticisinin unvanı *dathan* şeklinde verilmiştir. Bu da muhtemelen *datha*’nın bozulmuş hali olabilir. Nazarov’tan sonra Ömer Han’ın oğlu Madali Han döneminde 1829-30’da Hokand’a gelen Rus elçisi N. İ. Potanin Taşkent hâkiminin unvanının *kuşbeği*, Taşkent’e bağlı Şimkent yöneticisinin unvanının *bek* olduğunu belirtir.⁷³

Nazarov, Hokand’a geldiği zaman onu karşılayıp, Rus heyetiyle ilgilenen memurun unvanını belirtmiyor, ancak aynı prosedürleri başından geçiren Potanin’in notlarına bakıldığında bu kişinin unvanı *şegavul* olmalıdır. *Şegavul*, hanın yurtdışından gelen elçilerle temasını sağlayan bir memurdu ve han sarayına kadar Rus heyetine at üstünde eşlik etmişti. Nazarov, Ömer Han’ın huzuruna çıkarılacağı zaman sarayın önünde iki vezirin koluna girerek kendisini hanın huzuruna götürdüğünü kaydeder. Potanin ise, bu kişilerin unvanını *mingbaşı* ve *hoca dathah*

⁶⁹ Kaynaklarda Ömer Han, dış görünüş itibarıyla uzun boylu, siyah sakallı, kırmızı yüzlü, sağ yüzünde siyah beni olan kişi olarak tarif edilir. Hüseyin Şen, “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5 (2021): 126.

⁷⁰ V. V. Bartol’d, “Kokand”, *Soçineniya*. (Moskva: Nauka, 1965) III: 463.

⁷¹ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo*, 143-144.

⁷² Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, 314.

⁷³ “Zapiski o Kokandskom Hanstve”, 260-261.

şeklinde verir. Her ikisi de devlette handan sonraki üst düzey yöneticilerdendi.⁷⁴ *Mingbaşı*, hanın vefatı durumunda veliahdının yaşı küçük olması durumunda onun naibi olarak devleti yönetiyordu. *Hoca dathah* ise, han şehir dışında olduğu zaman onun işlerini yürütürdü.⁷⁵ Nazarov, *kale-i bateri* adı verilen hanın seçkin muhafız birliklerinin kırmızı sarık giyerek, cins atlara bindiğini tasvir eder. Bu, Alim Han döneminde Galçalardan oluşan ve sonraki dönemlerde de varlığını sürdüren muhafız birlikleriydi. Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'de adı *kala-bahadur* olarak geçen bu birlik Alim Han'ın vefatından sonra varlığını korumuşsa da birçoğu tasfiye edilerek eski itibarlarını kaybetmişlerdi.⁷⁶ Nazarov'un notlarından Hokand Hanlığı'nda düzenli bir ordunun olmadığı, askerlerin disiplin eğitiminin zayıf kaldığı, askerî üniformalarının dahi olmadığı fikrini edinmek mümkündür. Askerlerin kullandığı silahların da kılıç, kalkan, mızrak, balta, yay, tüfek gibi Orta Çağ'dan beri kullanılagelmekte olan silahlar olup güçlü silahlanmış ordu görüntüsünden uzaktı. Az sayıda mevcut olan havan topları pek işe yarıyor gibi gözüküyordu. Bu durumun sonraki dönemlerde de pek değişmediği Potanin'in raporundan anlaşılmaktadır.⁷⁷

Hokand Hanlığı sakinlerinin başlıca meşguliyet alanları çiftçilik, ipekböceği yetiştiriciliği, zanaat ve ticaretti. Fergana Vadisi'nin verimli sulak alanları, ülkenin kervan yollarının merkezinde olması buna iyi bir olanak sağlıyordu. Nazarov'un notlarında ülke halkının büyük çoğunluğunun tarım, ipek böceği yetiştiriciliği ve pamuk üremiyle uğraştığını görebiliriz. Hayvancılık ürünlerini komşu göçebe Kazaklar ve Kırgızlardan takas yoluyla sağlıyorlardı. Şehirler ve şehirlerin yakınlarında sulama kanallarının olması beraberinde tarım alanlarının çoğalmasını etkiliyor ve ekilebilir tarımsal ürünleri çeşitlendiriyordu. Başlıca tahıl ürünü buğday olmakla beraber meyve sebze yetiştirilen bahçeler de çoktu. Rus heyetinin üzerinden geçtikleri her bir şehir veya köylerin yanında tarlalar ve bahçeler vardı. Nazarov, ülkede çok iyi iklim şartlarının mevcut olduğunu, neredeyse tüm yıl boyunca yaz havası olduğunu bildirir. Genel olarak ahalinin huzurlu bir hayatı vardı. Nar, kayısı, şeftali, incir gibi meyve ağaçlarının bol olduğu ülkede seyyahın tasvirine göre, halk yokluk çekmiyordu. Seyyahın anlattığına göre Taşkentliler aylak bir yaşam sürüyorlar ve eğlenceye düşkünlerdi, Margilanlılar da memnuniyet içinde, keyifli bir hayat sürüyorlardı.⁷⁸ Köy ahali oradan geçen devlet memurlarının konaklama ve yiyecek masraflarını karşılama dışında herhangi bir vergi ödemiyorlardı. Askerlik de gönüllülük esasına göre yapılıyordu. Şehirler oradan geçen ticaret kervanlarından gümrük vergisi alıyordu. Hokand Hanlığı Kaşgar, Çin, Hive, Buhara ve diğer komşu halklarla ticaret yapıyorlar, ürettikleri pamuk iplikleri, ipek ve pamuk kumaşları Rus mallarıyla değiş tokuş etmek için Buhara pazarlarında satıyorlardı. Bazı şehirlerde kumaş ve iplik üreten atölyeler mevcuttu. Hükümet hile yapmalarına karşın tüccarları sıkı denetim altında tutuyordu. Nazarov, bir tüccarın kırbaçlanarak çıplak olarak sokaklarda gezdirilip, tartıda hile yaptığını

⁷⁴ Mir İzzetullah, Hokand Hanlığı'nda emirden sonraki en yüksek makamdaki kişinin ismini Mirza Yusuf Hocendi, ondan sonraki saraydaki en güçlü yetkilinin ismini Mirza İsmetullah şeklinde verir ve Mirza Yusuf Hocendi'nin kendisine Hokand Medresesi'nin başına geçmesini teklif ettiğini bildirir. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 52.

⁷⁵ "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 269, 271-271.

⁷⁶ Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 95; Mairambek Tagayev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017) 96.

⁷⁷ Potanin, Hokand Hanlığı'nda barış zamanlarında askerlerin kendi memleketinde şahsi işleriyle meşgul olduklarını, sadece lüzum görüldüğünde çağırıldıklarını kaydetmekle beraber topçu ve piyade sınıfının olmadığını bildirir. Sefere çıkıldığında birliklere ayrılır, bu birlikler *ellibaşı*, *yüzbaşı*, *toksoba*, *dathah*, *kuşbeği* tarafından komuta ediliyordu. Askerler, hanın hediyeleri dışında devletten herhangi bir maaş almıyordu. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 271.

⁷⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 62.

bağırmasına zorlandığına şahit olmuştu. Hırsızlık da sert bir şekilde cezalandırılıyordu. Nazarov'un orada bulunduğu sırada 30 koyun çalan bir hırsız eli kesilerek cezalandırılmıştı.⁷⁹ Seyyah, ülkenin para birimi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Aynı yıllarda Hokand'da bulunan İngiliz casusu Mir İzzetullah'ın kaydettiğine göre, Ömer Han, Hokand'da kendi parasını darp etmeye başlamıştı. Bir *tenge*, 16 *pul*'a eşitti ve pulların her birinin ağırlığı yaklaşık iki *miskal* (bir *miskal* = 4,26 gr) idi. Yerli *tenge*, gümüş kaplı bakır paralardı. Bir Buhara altın *tilla*'sı 150 yerli *tenge*'ye eşitti.⁸⁰ Rus elçisi Potanin de ülkede altın sikkeye *tilla*, gümüş olanına *tenge*, bakır paraya ise *pul* dendiğini kaydetmiştir.⁸¹

Sonuç

Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki en yeni Özbek devleti olan Hokand Hanlığı'yla münasebetleri 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. Dönemin kaynaklarına bakılırsa bu ilişkilerin kurulmasında bu sırada bir kısmı Rusya'nın tabiiyetinde olan Orta Cüz Kazak sultanları aktif rol oynamışlardır. Rus hükümeti de bunu Rus malları için yeni bir pazarın ortaya çıkması ve Rusya'nın çok az bilgisinin olduğu bu devletin politik vaziyetini yerinde tespit etmek açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Ayrıca 19. yüzyılın başlarında Hokand Hanlığı'nın yürüttüğü yayılmacı politika da bu bölgeleri kendi çıkar alanı olarak gören Çarlık hükümetini endişelendirmekteydi. Özellikle Rusya'nın ticari ilişkilerinin bulunduğu Taşkent'in Hokand Hanlığı tarafından işgal edilmesi ve Hokanlıların Sırderya boyundaki şehirlere doğru ilerlemesi Çarlık hükümetinin endişelerini haklı çıkarmaktaydı. Bununla birlikte Rus hükümeti, Hokand Hanlığı'yla ilişkilerini güçlendirmeye çalışan Çin'in Türkistan topraklarında güçlenmesine de izin veremezdi. Dolayısıyla bu devletle ilgili toplanan her bilgi Çarlık Rusya'sının Türkistan'da etki alanını genişletme planını uygulamaya geçirmek için yardımcı olacaktı. Bu konuda bölgeye ilk resmi ziyareti gerçekleştiren Rus elçilerinden biri olan F. Nazarov'un Hokand'a elçilik misyonu önemli siyasi sonuçlar vermediyse de iki devletin de siyasi ve ticari ilişkilerini geliştirmek konusunda istekli olduklarını göstermiştir.

F. Nazarov'un elçilik seferi Rus hükümetinin bilgisi dahilinde yerel Rus yöneticileri tarafından organize edilen bir seyahat olarak kabul edilebilir. Çünkü, F. Nazarov, Rus hükümeti adına herhangi bir anlaşma yapmak için görevlendirilmemişti. Onun görevi Rusya'da vefat etmiş Hokand elçileriyle ilgili açıklamalar yapmak ve bölge hakkında önemli stratejik bilgiler toplamaktı. Dolayısıyla onun eserinde herhangi bir anlaşmayla ilgili maddelerden söz edilmiyor. Ömer Han'la sadece bir defa kısa bir görüşme yapmış olan Rus elçisi, ülkede kaldığı süre zarfında daha çok diğer hükümet üyeleriyle dostluk ilişkileri kurmaya, onlardan bilgi almaya gayret etmiştir. Tecrübeli bir asker olarak seyahat güzergahını, bölgenin coğrafi özelliklerini, şehirlere giriş kapılarının sayısı ve kaleleri koruyan asker sayısını ayrıntılı tasvir etmesi aslında onun ne gibi bilgiler edinmek istediğine işaret etmektedir.

Rus elçisi güzergahı üzerinde karşılaştığı göçebe Kazakların evlenme ve cenaze gelenekleri, yönetim sistemi, yaşam tarzları hakkında ilginç betimlemeler yapmıştır. Onun kayıtlarından her

⁷⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 75-76.

⁸⁰ *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 52.

⁸¹ "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 271-272.

ne kadar Rusya göçebe Kazakları kendi tebaaları olarak kabul ediyorsa da Kazak boylarının bir kısmının bu durumu kabul etmediklerini, hatta düşmanca davrandıklarını görmek mümkündür.

Sonuç olarak Rus elçisi F. Nazarov'un kaleme aldığı eser, o dönem hakkında çok az bilgi bulunan Hokand Hanlığı'nın siyasi konumu, iktisadi durumu, toplum hayatı, komşu devletlerle ilişkileri, şehirleri ve askerî gücü vs. hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bununla beraber yazarın batılı seyyahların birçoğunun yaptığı gibi doğu kültürüne üstten bakan eleştirel yaklaşımı da hissedilmektedir. Yine de birçok olaya bizzat şahit olmuş F. Nazarov'un verdiği bilgiler bugün bile kıymetinden bir şey kaybetmiş olmamakla beraber, onun eserinin Hokand Hanlığı tarihi araştırmacıları için değerli bir tarihsel ve etnografik kaynak olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abdulina, Aksunkar, vd. "Relationship of the Sexes in Traditional Kazakh Society and Their Reflection in Family Rituals at the End of the XIX Century", *Bylye Gody* 18, sayı 1 (2023): 284-294. DOI: 10.13187/bg.2023.1.284
- Babadjanov, B. M. *Kokandskoye Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*. Tokyo-Taşkent: Yangi Nashr, 2010.
- Bartol'd, V. V. "Kirgizi. İstoriçeskiy Oçerk", *Soçineniya*. Cilt II. Moskva: İzd. Vostoçnoy Literatıy, 1963.
- Bartol'd, V. V. "Kokand", *Soçineniya*. Cilt III, Moskva: Nauka, 1965.
- Bartol'd, V. V. *İstoriya Kul'turnoy Jizni Turkestana*. Leningrad: İzd. AN SSSR, 1927.
- Beysembiyev, T. K. *Tarih-i Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*. Alma-ata: Nauka, 1987.
- Doğan, Orhan. *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. Ankara: TTK Yayınları, 2021.
- Dubovitskii, V., ve Bababekov, K. "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. Editör S. F. Starr, (New York-London, 2011): 29-69.
- Halfin, N. A. *Rossiya i Hanstva Sredney Azii. Pervaya Polovina XIX Veka*. Moskva: Nauka, 1974.
- Halid, Qurbangali. *Tauarih Hamsa (Bes Tarih)*. Astana: Prosper Print, 2014.
- İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX Vekov*. Cilt VI. Hazırlayan İ. V. Yerofeyeva, Almaty: Daik-Press, 2007.
- Kara, Gülnar. "Kazak Türklerinin Geleneksel Hukuk Sisteminde Barımta", *Hırsızlık Kitabı*. Editör Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2019, 163-189.
- Kazahi. *İstoriko-Etnografiçeskiye İssledovaniye*, Editör G. Ye. Tayjanova, Almaty: Kazahstan, 1995.
- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015.
- Lysenko, Yu. A. "The Problem of Security of Trade Caravans in Russian-Kazakh Relationsin the First Half of the XIX Century", *Bylye Gody* 51, sayı 1 (2019): 138-148.
- Meyendorf, Ye. K. *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*. Çeviren Ye. K. Betger, Moskva: Nauka, 1975.
- Molčanov, V. P., "Gosudarstvennyy Kantsler Rossii Graf N. P. Rummyantsev", *Portrety Vneşnepolitiçeskih Deyateley*, Moskva 2004.

- Muktar, A., vd. “Diplomatic Activity of Khan Bukey Barakuly in the 80-s of the XVIII – First Quarter of the XIX Centuries (based on Russian Archival Materials)”, *Bylye Gody* 16, sayı 2 (2021): 543-555.
- Nalivkin, V. *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*. Kazan’: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1886.
- Nazarov, F. *Zapiski O Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. Editör V. A. Romodin, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatıry, 1968.
- Peters, D. İ. “Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii s “Datami”, *Nagradnyye Medali Rossii XIX-XX vv. i Grajdanskoy Voyny*, Moskva: Arheografiçeskiy Tsentr, 1996.
- Qaşgari, M. *Türük Sözdüğü*, Cilt. I. Hazırlayan A. Yegeubay, Almatı: Hant Baspası, 1997.
- Şen, Hüseyin. “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sayı 5 (2021): 115-132.
- Tagayev, Mairambek. “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- Timçenko, S. V. “Sredneaziyatskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Naçale XIX Veka”, *Vestnik KASU*, no. 4 (2009): 235-237.
- Ünal, Fatih. “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, sayı 45 (2008): 103-130.
- Valihanov, Ç. Ç. *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, Cilt III. Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsiklopedii, 1985.
- Yelşibayev, Sarsenbek. “Yujnyy Kazahstan i Kokandskoe Hanstvo v XVIII-Seredine XIX Vekov.” Doktora tezi, Duşanbe Ahmadi Danış Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 2013.
- Yorulmaz, Osman. *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Zemlyanitsin, İ. “İstoriçeskiy Oçerk Semipalatinska i Yego Torgovlya”, *Materialy Dlya Statistiki Turkestantskogo Kraya*. St.-Peterburg, 1876, 1-86.
- Travels in Central Asia by Meer İzzet-Oollah in the years 1812-13*. Transl. by Captain Henderson, Calcutta: Foreign Department Press, 1872.

SUMMARY

At the beginning of the 19th century, one of the countries that Tsarist Russia had the least knowledge of was the Khanate of Kokand. The growing strength of the khanate, located in a region of strategic importance from a geographical point of view, and its expansionist policy attracted the attention of Russia. In addition, having fertile lands in terms of agricultural production and being located at the intersection of trade routes were also an important factor. The increasing interest of England in Turkestan Khanates was fueling the rivalry of these two great colonial powers. All these were among the important factors in the desire of Tsarist Russia to improve its relations with the Khanate of Kokand.

One of the first ambassadors to the Kokand Khanate was Filipp Nazarov. F. Nazarov, who stayed in the Kokand Khanate for about a year, gathered important information about the country during this time.

There is not much information about the biography of F. Nazarov. However, it is possible to find some clues about his life from his own work. Nazarov graduated from the Asya School in Omsk, which mainly trained translators and clerks for local administration. Therefore, eastern languages were also taught in the school besides Russian. F. Nazarov, who was hired as an interpreter at the Charlakovski Outpost on the Irtysh line of the Tobolsk province in 1804, was sent to the Kazakh steppes many times due to his duty. Thus he learned a great deal about the life and customs of the nomadic Kazakhs. However, F. Nazarov, who was looking for an opportunity to visit and get to know other Turkestan khanates further away, repeatedly made requests to the commander of the Siberian line which he was affiliated, General G. I. Glazenap, in this regard. In 1813, such an opportunity arose. In 1812, the Kokand embassy delegation returning to their country from St.-Petersburg stayed in the Petropavlovsk Fortress. Here, one of the Kokand ambassadors died of illness, and the other one was killed by one of the exiled Russian soldiers who coveted his money. General G. I. Glazenap decided to send his own envoys along with the Kokand envoys in order to avoid misinterpretation of the incident by the Kokand government and the outbreak of a crisis. F. Nazarov volunteered to undertake this task. Of course, this journey was very risky because he could be executed by the Khan of Kokand in retaliation for the murder of the Kokand ambassador. However, F. Nazarov took all these into consideration and declared that he was ready to sacrifice his life to “serve the emperor diligently”. Thus, after the preparations for the embassy trip were completed, he said goodbye to his family and set out on May 16, 1813, from the city of Omsk to the Petropavlovsk Fortress, and from there to the Kokand Khanate via the Kazakh steppes with a Russian trade caravan under the protection of the Kozak union. Nazarov was tasked with delivering the emperor's letter and valuable gifts to the khan of Kokand. The Russian ambassador had the opportunity to roam around the country after meeting with the ruler of Kokand, Omar Han. Nazarov, who took advantage of his command of Turkic languages, was aware of the lack of information about the Khanate of Kokand in Russia, and tried to gather information about the lifestyle, customs, administrative system, commercial relations of the peoples of this region and cities of Kokand, etc. Thus, he presented what he saw and heard as a report after returning to Russia. Nazarov's report was published in 1821 as “Notes on Some Peoples and Homelands of Central Asia” with some additions. From his work, apart from the Khanate of Kokand, it is also possible to find interesting information about the traditions of the nomadic Kazakhs on his route. This work, which was later translated into French and German, became a valuable historical and ethnographic source for the researches of later Russian travelers and scientists on the Kokand Khanate.